

Årsmelding 2004: Utskriftsvennlig versjon

Glimt fra Riksantikvarens virksomhet 2004

I "Glimt fra Riksantikvarens virksomhet 2004" presenterer vi noe av det vi har vært opptatt av i 2004. Du vil finne fagartikler og ulike kortere artikler om noen viktige arbeidsområder og prosjekter Riksantikvaren var involvert i 2004.

Internasjonal fokus på bergkunst

Sentral-Asia er en av regionene i verden med mest bergkunst fra forhistorisk tid. Riksantikvaren er involvert i ulike prosjekter som rådgiver innenfor dokumentasjon, forvaltning, konservering og formidling av bergkunsten.

Bergkunstområdet Tamgaly i det sørøstre Kasakhstan kom på UNESCOs liste over verdens kulturarv i juli i 2004.

Riksantikvarens engasjement innenfor bevaring av forhistorisk bergkunst i Sentral-Asia startet i 2001. På bakgrunn av en henvendelse fra UNESCO ga Utenriksdepartementet det året støtte til at Riksantikvaren kunne foreta en første vurdering av bergkunstområdet Tamgaly i det sørøstre Kasakhstan.

Men UD og Riksantikvarens engasjement i Sentral-Asia stanset ikke med dette. På bakgrunn av en første vurdering i 2002 av bergkunstområdet Sarmishsai i Usbekistan, ca 20 mil sørvest for Samarkand, og et forprosjekt i 2003, støtter UD et foreløpig 2 års prosjekt i 2004-05, forhåpentlig i ytterligere 2 år.

I tillegg fungerer Riksantikvaren som rådgivere for bevaring og tilrettelegging av Haldeikish Carved Rock i Central Hunza Valley, Northern Area, Pakistan (2004-05), og på tampen av året deltok en representant fra Bergen Museum i et seminar i Baku, Aserbajdsjan, om det store bergkunstområdet Gobustan ved vestbredden av Det Kaspiske Hav.

Store nye funn

Sentral-Asia er en av regionene i verden med mest bergkunst fra forhistorisk tid. Etter hvert som innsatsen og engasjementet øker i de sentralasiatiske landene, oppdages det stadig nye lokaliteter. Og de er store! Både Tamgaly og Sarmishsai er flere hundre hektar store områder med minst 5000 helleristninger, og i tillegg boplasser og graver. Gobustan har noe tilsvarende. I Kasakhstan har økt leteaktivitet ført til påvisning av mange flere slike svære bergkunstområder.

Riksantikvarens rolle i disse prosjektene er å være rådgivere innenfor dokumentasjon, forvaltning og forvaltningsplanlegging, konservering, og tilrettelegging og formidling av bergkunsten. I dette arbeidet trekker vi også inn ekspertise utenfor vår egen institusjon. Men selv om oppmerksomheten først og fremst er rettet mot slike oppgaver, er det lov å gledes og undres over selve bergkunsten, de utrolige motivene og komposisjonene, og landskapet og kulturmiljøet de inngår i.

Mens det er bronsealderens (fra ca. 2000/1800 f.Kr.) ristninger som dominerer i Tamgaly, er det i Sarmishsai ristningene fra eldre jernalder (den Sakae-Skytiske perioden, ca. 700-200 f.Kr.) som utgjør tyngdepunktet; selv om begge perioder, og også etterfølgende perioder, er rikelig representert begge steder. I Haldeikish er ristningene ennå ikke skikkelig utforsket og datert, men mye taler for at svært mange av dem i alle fall går tilbake til eldre jernalder.

Hovedmotivet i Haldeikish er ibex, fjellgeita med de store, tilbakebøyde hornene. Spesielt interessant er det at tradisjoner, myter og fortellinger knyttet til ibex fremdeles er levende i Hunza-dalen. Det er mye geiter på berget i Tamgaly, Sarmishsai og de andre sentralasiatiske bergkunstlokalitetene også, og det er naturlig å slutte at ibex må ha vært en skapning av stor kosmologisk, mytologisk og rituell betydning i hele denne omfattende regionen.

Motiver som de norske

Men det som spesielt fascinerer en nordboer, er de motiver og scener vi kjenner igjen fra våre egne lokaliteter: Hjulcors, ryttere, bueskyttere, tyre- og hestefigurer og vogner med to og fire hjul forspent trekkdyr, og menneskelignende figurer med store sprikende hender, med masker, hodeutsmykning og andre attributter.

Nå skal ingen påstå at det har vært direkte kontakter mellom mennesker i Nord-Europa og Sentral-Asia; det er det intet som tilsier, og stor nøkternhet er på sin plass i spørsmålet om hvorfor vi har en del felles helleristningsmotiver. Men spesielt bronsealderen var en periode preget av kommunikasjon og forandring. Ikke bare råvarer, teknologi og ferdige produkter ble spredt over store områder, men også myter, ideer og symboler. Vi må kunne konstatere at via mange, innfløkte og indirekte veier og omveier, og over mange hundre år, valgte menneskesamfunn over store områder og innenfor vidt forskjellige kulturer, landskaper og samfunn, å feste noen felles motiver til det faste berget.

Samarbeid over landegrensene

Hvorfor er bevaring av bergkunst, så langt unna våre egne lokaliteter og utfordringer, et anliggende for Riksantikvaren? Har vi ikke nok med vår egen problematiske bergkunst? Bergkunsten er internasjonal, og det har innenfor fagmiljøene i verden lenge vært anerkjent at også bevaringen av den er noe vi alle må forholde oss til, ta ansvar for og samarbeide om. Vi ser at svært mange av de samme faktorene truer verdens bergkunst, uansett hvor den befinner seg. Felles trusselsfaktorer som fuktighet, frost, varme, vegetasjon, forurensning, dyr og mennesker gjør at vi deler problemene med forvitring, nedbrytning og skader.

I Norge har vi gjennom mange år arbeidet bevisst og systematisk med forskning og utvikling knyttet til årsaker til nedbrytning og virkninger av ulike skadefaktorer, og med metoder og rutiner for utvikling og gjennomføring av forvaltnings- og skjøtselsplaner. Vi tror vi har noe å tilføre våre kollegaer i land som ikke har hatt tilsvarende muligheter, og tar på oss et rådgiveransvar. Men samtidig slår samarbeidet positivt tilbake på oss selv. Det styrker vår egen og våre institusjoners kompetanse slik at vi blir enda bedre på det vi gjør i vårt eget land.

En spennende bivirkning av Norges engasjement i Sentral-Asia er at det har utviklet seg et styrket samarbeid mellom bergkunstmiljøene i de fleste landene i denne regionen, hvor også Norge og Riksantikvaren deltar aktivt: foreløpig Kasakhstan, Usbekistan, Russland (med tyngdepunkt i Sibir), Kirgisistan, Tadsjikistan og Aserbajdsjan. Siden 2001 har det vært arrangert årlige konferanser og workshops, hvor det samarbeides om metodeutvikling, utveksles resultater og erfaringer og utføres praktiske arbeidsoppgaver.

Felles database

Det er utviklet en felles database for bergkunst med utgangspunkt i Tamgaly – Central Asian Rock Art Database – og UNESCO gir de deltakende institusjonene støtte til nødvendig teknisk utstyr. Deltakerne representerer fag som arkeologi, geologi, botanikk, økologi, etnologi, forvaltning og teknisk konservering. I forbindelse med databasen har de kommet frem til omforente skjemaer for henholdsvis den arkeologiske dokumentasjon og dokumentasjon knyttet til konservering, og disse er meget gode.

Norge har blant annet bidratt med metodikk for tilstands- og skadedokumentasjon. Den vellykkede innskrivningen av Tamgaly på verdensarvslisten gjør at vi kan stole på at vi har en god metodikk for forvaltningsplanlegning som også kan brukes andre steder, og etiske retningslinjer for bergkunstforvaltning som har generell gyldighet. Vi skal på ingen måte ta all ære av alt det positive som skjer på bergkunstfronten i Sentral-Asia. Den æren skal tilfalle våre utrolig dyktige, aktive og entusiastiske kollegaer og samarbeidspartnere, som ofte har vanskelige arbeidsforhold og som alltid har svært knappe ressurser.

Vår fremste innsats ligger kanskje i at vi hjelper til med å få "proppen ut av flasken" i land og i en region hvor de har strevet med å få myndighetenes forståelse for kulturminnevern og bergkunstbevaring, og legitimitet til sitt eget arbeid. Likevel kan vi trygt si at alle parter kommer styrket ut av Riksantikvarens og Norges engasjement for bergkunsten i andre deler av verden.

Anne Sofie Hygen, Riksantikvaren

Kirkene - kulturskatter som ikke bare kan rives ...

Etter kirkeloven er det kommunene som har det økonomiske ansvaret for vedlikehold av statskirkens kirkebygninger. Kirkene eies av sognet, og forvaltes av det lokale kirkelig fellesråd. Trang kommuneøkonomi har fremprovosert spørsmålet om vi har for mange kirker, og om noen av kirkene kan rives eller selges og brukes til andre formål.

Dønnesfjord kirke. De kirkelige kulturminner består av komplekse materielle og immaterielle verdier, og angår langt flere enn de mest aktive brukerne. Foto: Riksantikvaren.

Det er sjelden samsvar mellom en kirkes vedlikeholdsbehov, kulturminneverdien og den aktuelle kommunens økonomi. Den kulturhistorisk mest interessante kirken kan gjerne ligge i mindre kommuner med dårlig råd. Ofte var det små forhold som gjorde at nettopp denne kirken fikk stå, mens nabokommunen med stor vekst fikk sin gamle kirke revet eller bygget om.

Kirkens primære funksjon er naturligvis som møtested for de kirkelige handlinger. I en snever økonomisk vurdering settes verdien etter hvor mye den er i bruk, og bruk betyr antall fremmøtte. Men et gudshus har mange funksjoner som ikke kan måles gjennom hvor mange som passerer gjennom dørene til enhver tid.

De fleste steder er kirken et visuelt og gjerne også et geografisk fastpunkt. Den ble lagt midt i bygda, ved en av de eldste gårdene, langs den gamle hovedveien eller ved bytorget. Mange middelalderse kirkesteder har dessuten røtter til lenge før kristen tid.

Den beste arkitekten eller byggmesteren, de dyktigste håndverkerne og kunstnerne som lokalsamfunnet kunne fremskaffe ble benyttet da kirken skulle reises. Dette var jo det første offentlige bygget, og navet lokalsamfunnet dreide seg rundt.

Bærere av fortellinger

Det er knapt noen andre kulturminner som er spredt så jevnt utover Norge. Kirkens historiske rolle var som stedets "allrom", et sentrum for trosliv, fattigomsorg, skole og offentlige kunngjøring. Kirkestedet var dessuten "informasjonssentral", kornkammer og ekserserplass. Der det bor eller har bodd mennesker, finnes det også kirker. Men folk flytter på seg.

Alle kirkesteder er unike i sitt lokalsamfunn og bærere av sine egne fortellinger. Et tidligere stort jordbruks- eller fiskersamfunn er nå skrumpet inn eller blitt borte, eller den gamle arbeiderbydelen er blitt kontorisert.

Behovet for kirken er ikke lenger det samme. Men dette er kanskje en av de få bygningene som kan fortelle historien om stedet.

Store kulturelle verdier

De kirkelige kulturminner består av komplekse materielle og immaterielle verdier, og angår langt flere enn de mest aktive brukerne. Samtidig har kommunenes økonomi ført til et stort etterslep på vedlikeholdssiden.

Mange lokalsamfunn har sett dette poenget. De vedlikeholder kirkene ved ren dugnad, etter faglig veiledning, og med innsamlede midler, selv om kirken ikke "er i bruk". Kirken og kirkegården er noe av limet som binder disse

lokalsamfunnene sammen og som fremdeles markerer at stedet er et sted. Man har ikke råd til å la dette gå i oppløsning.

Man kan ikke rive en verneverdig kirke, selv om behovene endres eller befolkningstallet synker. Slike forhold forsterker gjerne kulturminneverdien. Mange av våre mest verdifulle kulturhistoriske kirker står igjen etter at den moderne nykirken ble reist eller stedet fraflyttet. I dag er de attraktive kulturminner og åndelige inspirasjonssentra.

Bruk er det beste vern

Bruk er i de fleste tilfeller det beste vern, hvis bruken er forenlig med kulturminnets verdi. For Riksantikvaren er bevaring av bygningen langt viktigere enn hvem som bruker den. Men kirkene er spesielle både som bygninger og funksjon. Med en endret bruk kommer derfor straks spørsmålet om hvor mye kirken kan endres før dens kulturhistoriske verdi forringes. Det er grenser for hvor mye bygningen og interiøret kan endres og fremdeles være kulturminnet over det det var. Mens en ombygging av kirken til bolig eller hotell vil ødelegge hele dens interiør, kan en bruk som konsertlokale eller utstillingshall være mer akseptabel.

Det vil også være tilfeller der kirkebygningen har mistet sin verneverdi. I disse tilfellene bør eieren kunne behandle bygningen fritt. Det vil da ikke være noe i veien for at disse kirkene kan rives eller bygges om. Men med vår historie og bosetningsstruktur vil det være få virkelig "overtallige" kirker, og deres beliggenhet vil neppe gjøre dem særlig attraktive for noen stortilt handel og ombygging.

Oddbjørn Sørmoen, Riksantikvaren.

Østersjø samarbeidet - fruktbart nettverk

Gjennom Østersjø samarbeidet knyttes viktige nettverk mellom Norden og de baltiske landene. Arbeidet er organisert med en Monitoring Group som er koordinerende, og fire arbeidsgrupper som arbeider med henholdsvis kystkultur, bærekraftige historiske byer, marinearkeologi og bygningsmateriale.

Lindesnes Fyr er Norges eldste fyrstasjon. Fyret har spilt en sentral rolle i skipstrafikken mellom Nordsjø- og Østersjølandene siden middelalderen. Foto: Arve Kjersheim/NIKU

Østersjø samarbeidet ble etablert av kulturministrene i Østersjøregionen på en konferanse i Lübeck 1997. Under svensk ledelse ble det deretter utarbeidet en rapport som påviste mulige temaer for samarbeid innen kulturvern, dvs. kulturhistoriske museer og kulturminneforvaltning.

Rapporten har dannet grunnlag for arbeidet fra starten i 1999 og fremover. Kulturministrene i regionen møtes hvert annet år, og de har hver gang fornyet mandatet for samarbeidet. Høsten 2005 skal kulturministrene samles i Bergen.

Kystkultur

Arbeidsgruppen "Coastal culture" ledes av Norge. Den har vært ansvarlig for arrangementet av det første Baltic Sea Heritage Forum som ble holdt i Gdansk i 2003. Det er laget en plakattstilling, "Baltic Lights", om fyrstasjoner i regionen, og situasjonen som er oppstått i forbindelse med automatisering og avbemannning. Her har alle landene felles utfordringer.

For tiden arbeides det med situasjonen for historiske havner som kulturminne og med en oversikt over større verneverdige skip med tanke på vurdering regionalt.

Historiske byer

Gruppen kalt "Sustainable historic towns" ledes av Finland, og fungerte til og med 2002 som et forum for utveksling av erfaringer. Disse er oppsummert i en rapport produsert med støtte fra Nordisk ministerråd. Januar 2003 startet prosjektet "Sustainable Historic Towns – Urban Heritage as an Asset of Development", med støtte fra EUs Interregfond.

I dette prosjektet samarbeider kulturminneforvaltning, kommuner og forskningsmiljø om å utvikle modeller og erfaringer for bedre forvaltning av historiske bymiljø. Røros og Mosjøen er norske pilotbyer, og arbeidet skal gå ut 2005. Parallelt med utviklingsarbeidet arrangeres møter og seminarer der deltakerne utveksler resultater og erfaringer.

Etter forumet i Gdansk besluttet man at tilsvarende Forum skal finne sted hvert annet år før ministrene møtes. Neste forum finner sted i Helsinki under tittelen: "Urban heritage – collective privilege" med gruppen for Sustainable historic towns som arrangør.

Kulturminner under vann

En av de fire arbeidsgruppene er "Underwater heritage". Den ledes av Danmark og arbeider særlig med å øke bevisstheten om verdien av kulturminner under vann.

Problemstillinger knyttet til bevaring av nasjonale og internasjonale vrak ("your wreck on my seabed") blir utredet og det arbeides med en rapport om dette til neste Forum.

Restaureringsprinsipper

Gruppen "Building preservation and maintenance in practice" ledes av Sverige. Den har hatt særlig fokus på restaureringsprinsipper, gamle håndverk og tradisjonelle materialer samt opplæring av håndverkere.

Det har vært holdt en rekke seminarer og workshops i forbindelse med konkrete istandsettingsprosjekter og gruppen har laget en oversikt over tilgangen på en del tradisjonelle materialtyper. I 2004/2005 vil gruppen prioritere arbeid med kirker.

Utviklingen i øst

De tre baltiske landene, Polen og det tidligere Øst-Tyskland har gjennomgått en rivende utvikling i de årene samarbeidet har pågått. I begynnelsen var hensikten med Østersjøsam arbeidet, foruten faglig utveksling, å gi et bidrag – om aldri så lite - til demokratibyggning i disse landene.

I mellomtiden har landene blitt medlem av EU og situasjonen er endret. Nå foregår det et bredt samarbeid, også bilateralt utenfor rammene av "Østersjøsam arbeidet". De nordiske landene innenfor EU arbeider dessuten for å styrke båndene til de nye medlemslandene rundt Østersjøen, "the Nordic dimension" i EU.

På denne måten kommer de nye medlemslandene også tettere på oss, og samarbeidet med dem ser ut til å vokse i betydning. En tidligere lukket verden har på kort tid etablert seg i vår bevissthet og utvidet vår kunnskap om kulturminner i andre land.

Lisen Roll, Riksantikvaren.

Styrka kommunalforvaltning

Riksantikvaren arbeider for at kommunane skal kunne ta hand om kulturminne og kulturmiljø på ein betre og meir sjølvstendig måte enn dei gjer i dag. For å nå dette målet, må ein styrke kunnskapen om kulturarven i kommunen og kva denne har å seie for karakteren og eigenarten til staden. Dette vil auke kvaliteten på kommunen sitt plan- og utviklingsarbeide for eit betre nærmiljø.

Utsikt fra Kjølnes fyr i Berlevåg. Anlegget er freda. Foto: Marit Huuse, Riksantikvaren.

Det å bruke kulturarv og kulturhistorie inn i plan- og utviklingsprosessar, er ein både svært viktig og effektiv innfallsvinkel når ein vil engasjere og involvere befolkninga i det som skjer i nærmiljøet deira. Gjennom aktiv bruk av kulturarven, vert det skapt kontinuitet og kvalitet i lokal utvikling. Ved å gjere det mogleg for folk til å delta aktivt i lokale endringsprosessar blir dette samstundes også meir meningsfylt.

Tiltak i 2004

Riksantikvaren har vidareført eller starta opp ulike tiltak i 2004 som skal medverke til ein styrka kommunal forvaltning av kulturminne og kulturmiljø og med det ei betre samfunnsutvikling. Riksantikvaren har:

- kulturminna vert gjeve tilskot til ytterlegare åtte pilotprosjekt som skal medverke til å utvikle støttefunksjonar og kunnskapsmiljø lokalt slik at forvalta som dei viktige kvalitetane dei er på staden.
- eit samarbeidd med bykommunane Røros og Vefsn (Mosjøen) for å utvikle ein god systematikk for forvaltning av historiske bymiljø innafor ramma av prosjektet "Sustainable Historic Towns". Her deltek også andre land i Østersjøregionen.
- vidareført Storbymiljøet der dei store byane møtast kvart halvår for å drøfte felles problemstillingar vedkommande kulturminne og -miljø i utviklinga av byen og for å lære av kvarandre.
- halde tre kurs om betre utvikling av staden i samarbeid med Husbanken og Norsk Form. Hovudfokus er lagt på byggeskikk, estetikk og staden si historie. Kursane er lagde opp i samarbeid med fylket og ein vertskommune slik at dei er tilpassa regionale og lokale behov og aktuelle problemstillingar.
- forvalta tilskotsmiddel i programmet for utvikling av miljøvenlege og attraktive tettstadar i distrikta som er drive av Miljøverndepartementet i samarbeid med fleire andre departement. Midla går til prosjekt med relasjon til kulturminne, kulturmiljø og eigenart ved staden. Totalt 16 kommunar i Nordland, Nord-Trøndelag, Møre og Romsdal og Hedmark er involverte.

I tillegg til samarbeid med kommunane, har Riksantikvaren i 2004 vore involvert i fleire prosessar knytte til generelle problemstillingar når det gjeld å ta omsyn til kulturminna i kommunen sin planlegging, vegleiing, samt utvikling av lovverk, forskrifter og rundskriv.

Direktoratet har i løpet av året fremma elleve fråsegner til kommunale planforslag som er i strid med nasjonale kulturminneinteresser. Dei fleste av desse sakene er løyste gjennom minnelege ordningar, og berre ei er førebels sendt til MD for endelig avgjerd.

Kulturmiljøverdier i byar

Riksantikvaren har sett i gang eit treårig prosjekt som tek sikte på å bli meir tydeleg, frå staten si side, i forvaltninga av kulturmiljøverdier i byar. Prosjektet vil tydeleggjere og avgrense området til dei nasjonale styresmaktene gjennom å etablere eit rammeverk for vidare forvaltning. Fylkeskommunane ved sida av Riksantikvaren deltek, og i tillegg er alle bykommunar inviterte med i prosjektarbeidet.

Ni kommunar har i 2004 halde fram med arbeidet med kommune(del)planar for kulturminne og kulturmiljø, i samarbeid med regional forvaltning og ulike lokale aktørar. Prosjektet som vert avslutta i 2005 med ni nye kommune(del)planar, skal gje andre kommunar idear til korleis kulturminne og kulturmiljø kan handterast på ein god og konstruktiv måte i kommuneplanssamanheng.

2004 har vore eit år med stor aktivitet når det gjeld lov- og forskriftendringar innafør plan- og bygningslovgjevinga. Endringane er eit resultat av krav frå Stortinget om raskare og meir effektiv handsaming av plan- og byggjesaker, og som følgje av implementering av EU-direktiv om konsekvensutgreiingar til planar og program. Riksantikvaren har gjeve merknader til utkast til stortingsmeldingar, forskrifter, rundskriv og NOUar frå departementa. Merknadene vil kunne verke inn på handsaminga av kulturminneinteressene i plan- og byggjesaker. Informasjon om endringar i regelverket til plan- og bygningslova er lagt ut på heimesidene til direktoratet.

Marit Huuse, Riksantikvaren.

Askeladden - kulturminnebasen

Riksantikvaren lanserte i 2004 Askeladden som no er den offisielle databasen over alle freda kulturminne og kulturmiljø i Noreg. Han inneheld data frå det tidlegare Fornminneregisteret, Fredingsregisteret og Kyrkjeregisteret.

Askeladden er tilgjengleg over Internett for kulturminneforvaltninga, forskingsinstitusjonar, statlege sektorstyresmakter og kommunane. Brukarar kan søke etter kulturminne ut frå sjølvvalde kriterium, produsere kart, og lage statistikk.

Før Askeladden vart opna var kulturminnedata lite tilgjengelege. Ofte var det berre dei som hadde ansvaret for føringa av eit kulturminneregister som hadde tilgang på innhaldet. Ein av dei uheldige konsekvensane av dette har vore at kulturminnedata har blitt lite brukt i planlegging og anna forvaltningsarbeid.

På same måte gjorde den avgrensa tilgangen oppdatering av data vanskeleg og tidkrevjande. Med Askeladden har begge desse forholda blitt vesentleg forbetra. Enno ligg det likevel mykje kulturminneinformasjon i ringpermar på papirkart rundt omkring i landet. Riksantikvaren arbeider med å få alt dette lasta inn i Askeladden.

Avansert GIS

Data frå Askeladden kan eksporterast til reknearkprogram, og for dei meir avanserte GIS-brukarane er det mogleg å ta ut data på SOSI-format til bruk i eigne GIS-system. Eit viktig satsingsområde ved vidare utvikling av Askeladden er å gjere det enklare å bruke oppdaterte kulturminnedata innan kommunal saksbehandling og GIS-system. Geodatasamarbeidet Noreg Digitalt kan kome til å spele ei viktig rolle i dette.

Publikumsutgave

Det er også planlagt ei utgåve av Askeladden retta mot eit allment publikum, samt ei kopling mot Riksantikvarens si fotobase.

Landskap og vindkraft - landskapskonvensjonen

Den europeiske landskapskonvensjonen trådte i kraft 1. mars 2004, og har gitt arbeidet med vern, forvaltning og planlegging av landskap økt vekt i Norge. Hvordan landskapet med sine natur- og kulturverdier utvikler seg, er et fellesansvar for mange samfunnssektorer.

Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning samarbeider med Miljøverndepartementet om den nasjonale oppfølgingen av konvensjonen. Foto: Riksantikvaren.

Landskapet er en viktig arena for å forstå, forvalte og aktivisere de samlede kulturhistoriske verdier i våre fysiske omgivelser. Dette gjelder både i et verneperspektiv og som en ressurs for økt kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Landskapet er derfor viktig i vårt arbeid med å aktivisere kulturminner og kulturmiljøer i forhold til lokal og regional utvikling.

Vindkraft

Arbeidet med vindkraft har ført til økt debatt om hvordan vi oppfatter landskapets verdier og ønsker å forvalte dem. Riksantikvaren har i kontakt med den regionale kulturminneforvaltningen gjennomført en omfattende diskusjon om hvilke kulturhistoriske verdier som påvirkes mest av vindkraftanlegg, hvordan denne påvirkningen skal vurderes og hvilke typer landskap som vil være mest sårbare i forhold til større vindkraftanlegg.

Dette vil danne grunnlag for en overordnet identifisering av områder med særlig stort potensial for konflikt mellom kulturminneforvaltning og større vindkraftanlegg.

Medieoppmerksomhet rundt landskap

I løpet av 2004 har det vært mye medie- oppmerksomhet om hvordan jordbruks- landskapet utvikler seg. Dette gjelder særlig i forhold til økende gjengroing, men berører også endringer og forfall i gardsbebyggelsen. Betydningen av et variert og innholdsrikt landskap er blitt understreket, både i forhold til bo- og stedskvalitet og et stadig viktigere reiseliv.

Dette har gitt økt vekt til Riksantikvarens samarbeid med jordbrukssektoren og deres nye satsing på nasjonale og regionale miljøprogrammer som rammer om lokale tiltaksstrategier og miljøplaner på hvert enkelt bruk.

Riksantikvaren og kompetanseheving

Riksantikvaren etablerte i 2001 et samarbeid med Universitet- og Høgskolemiljøet for å få til en bachelor i kulturminneforvaltning beregnet på kommuner og sektorer. I løpet av 2004 kom to nye byggeklosser på plass; Riksantikvarens egen studiemodul i kulturminnerett og undervisningstilbudet "Hus og landskap i et kulturhistorisk perspektiv" ved Universitetet i Oslo, IKS.

I forbindelse med studiet i kulturminnerett er det også utarbeidet et særskilt kompendium. I samarbeid med Universitetet for miljø- og biovitenskap (tidligere Norges landbrukshøgskole) vil første kurs bli gjennomført i 2005.

I seminarrekken Utviklingsnett ble det avholdt ni møter i 2004. Hensikten med dette forumet er å la undervisningsinstitusjonene selv presentere planlagte - og pågående studietilbud innenfor temaet kulturminneforvaltning. Til nå har mer enn 1100 deltakere lyttet til anslagsvis 80 innlegg i regi av Utviklingsnett. Nytt i 2004 var at også håndverksfagene ble trukket inn i nettverket. Prosjektet avsluttes ved utgangen av 2005.

Forsvarets fredete kulturminner

Riksantikvaren sluttførte i mai 2004 forskriftsfredning for bygninger og anlegg i Forsvarets eie. Fredningen omfatter om lag 450 bygninger og anlegg fordelt på 84 etableringer over hele landet.

Hegra festning ble bygd 1907- 1910 som forsvar mot eventuelle svenske angrep. I årene før og etter unionsoppløsningen ble det anlagt en rekke fort og skanser langs grensen fra Svinesund i sør til Kongsvinger i nord og i Trøndelag. Befestningene utgjør fortsatt et synlig system langs vassdragene fra Fredrikstad til Kongsvinger. Foto: Riksantikvaren.

Fredningen har bakgrunn i et samarbeidsprosjekt mellom Forsvarsbygg, Forsvarsmuseet og Riksantikvaren (1995-1998/99) som resulterte i Landsverneplan for Forsvaret.

Fredningssaken er basert på det utvalget som ble gjort i denne planen.

Militærhistorisk utvikling

De fredete kulturminnene viser den militærhistoriske utviklingen fra 1700-tallet og frem til i dag. Det har vært et mål at fredningene skal vise spennvidden og variasjonen både når det gjelder de ulike kategoriene av kulturminner og geografisk spredning.

Fredningssaken omfatter hele spekteret av funksjonstyper fra store forlegningsleire til kystfort. De enkelte objektene spenner fra praktbygninger med vesentlig arkitekturhistorisk verdi til enkle lagerbrakker.

En rekke av anleggene som er fredet, er planlagt og tegnet av samtidens fremste ingeniører og arkitekter. Dette har resultert både i anlegg med meget høye arkitektoniske kvaliteter og i anlegg der det er de teknologiske og bygningstekniske løsningene som er mest fremtredende.

Grensefestningene sikres

To perioder kan trekkes frem der bygninger og anlegg tidligere i liten grad har vært vurdert og sikret gjennom formelt vern. Den første er knyttet til grensefestninger etablert i årene før og etter unionsoppløsningen i 1905. Den andre kategorien er bygninger og anlegg bygget av tyskerne under andre verdenskrig.

Fredningen omfatter ikke bare rene militære anlegg, men også anlegg som opprinnelig har vært sivile og som senere er tatt i bruk av Forsvaret. En del av disse anleggene er også tidligere erkjent som viktige kulturminner og behandlet etter retningslinjer for fredete anlegg. For de fleste innebærer imidlertid fredningssaken en ny erkjennelse av hvilken verdi de har som kulturminner. Nasjonale festningsverk er ikke omfattet av denne fredningssaken. Disse anleggene vil bli fredet separat.

Samlet representerer Forsvarets bygninger og anlegg vesentlig kulturhistoriske verdier knyttet til viktige historiske perioder og hendelser i Norges historie. Forsvaret har som en av statens mest sentrale institusjoner spilt en viktig rolle for samfunnsutviklingen både på det politiske plan og i enkeltmenneskers hverdag gjennom flere hundre år.

Freder vi for mye?

I løpet av året har det blitt hevdet at Riksantikvaren fortsetter å frede bygninger, til tross for at det ikke finnes penger til å dekke nasjonale kostnader på kulturminnesiden. Vi freder for mye sies det.

Den gamle hovedbygningen på Mork gård i Eidsvoll kommune er nå fredet. Bygningen er en av de eldste bevarte bygningene i Eidsvoll. Foto: Siv Leden Nytrøen, Riksantikvaren.

Riksantikvaren har som oppgave å ta vare på landets kulturarv, og nettopp bygninger er en viktig del, fordi de gir oss både historien om levesett og byggeteknikk. Fra 1993 og frem til i dag har imidlertid Riksantikvaren bare fredet 124 bygningsanlegg. Av disse er 47 eid av enkeltpersoner.

De aller fleste fredningene Riksantikvaren har foretatt de senere årene, gjelder altså bygninger som har vært i offentlig eie på fredningstidspunktet. Kun rundt en promille av landets bygningsmasse er fredet, altså en svært liten del av landets eiendommer. Over halvparten av de fredete bygningene er i offentlig eie.

Kurs for eiere av fredete bygg og anlegg

Seminarer med eiere av fredete bygninger og anlegg har vært arrangert flere steder i landet, og har vært et svært populært tiltak. Undersøkelser som Riksantikvaren har gjort blant eierne viser også at de ønsker slike seminarer.

Eiere av fredete bygninger, er en svært viktig gruppe som forvalter store deler av landets kulturminner. Riksantikvaren ønsker om å ha en god dialog med disse. Fylkeskommunen og Riksantikvaren ønsker å få vite hvilke utfordringer eiere av fredete hus møter, og hvilke forventninger de har til forvaltningen.

Det er også viktig for forvaltningen å formidle informasjon om praktisk og juridiske spørsmål som eierne møter i hverdagen.

Riksantikvaren og Telemark fylkeskommune avholdt i 2004 samling for eiere av fredete bygninger og anlegg i Bø i Telemark. Over 40 eiere fra fylket deltok på samlingen. Seminaret hadde fokus på dialog og samarbeid mellom eiere og offentlige myndigheter.

Utfordringer for middelalderruiner

De seneste årene har ruiner igjen blitt et satsningsområde for Riksantikvaren. Vi har 79 ruinanlegg i Norge, og de varierer sterkt i omfang: fra enkle kjellerrom til store og omfattende kloster- og borganlegg.

Teglkastellet på Slottsfjellet i Tønsberg er et av de norske ruinanleggene fra middelalderen. Kastellet er en del av anlegget "Castrum Tunsbergis" som ble bygd på 1200-tallet i kong Håkon Håkonssons tid. Den gang var dette landets største borganlegg og festning. Det var Magnus Lagabøte som på et senere tidspunkt utvidet anlegget med Teglkastellet. Riksantikvaren startet konserveringsarbeid i Teglkastellet i 2002, og arbeidet forventes å være ferdigstilt innen utgangen av 2006. Foto: Riksantikvaren.

Felles for alle ruinene er at de er i gjennomgående dårlig forfatning, selv til ruiner å være, og det kreves en betydelig innsats for å kunne ta godt vare på disse viktige kildene til forståelse og kunnskap om norsk middelalder. Dette gjelder ikke bare kunnskap om selve anleggene og deres funksjon i datidens samfunn, men også om byggeteknikk og materialbruk.

Ruinkonservering er en langvarig, komplisert og kostbar prosess. Miljøverndepartementet har også tatt konsekvensen av dette, og har styrket arbeidet med dette viktige området med flere millioner i 2005. Riksantikvaren ser frem til en styrket innsats for ruinene sammen med våre mange samarbeidspartnere. Målet er velbevarte og godt vedlikeholdte ruiner, til glede for lokalbefolkningen og tilreisende, og for fremtiden.

I 2004 har Riksantikvaren hatt konserveringsarbeider i gang på følgende ruiner: Steinvikholm borgruin i Steinkjer, St. Nikolas kirkeruin i Sarpsborg, Teglkastellet i Tønsberg, Kapitelberget kirkeruin i Skien, Katarinahospitalets ruin i Bergen, og Selja kloster- og helgenanlegg i Selje. Samarbeidspartnere er kommuner, fylkeskommuner, museer og Fortidsminneforeningen.

Spektakulære hulemalerier

Hulemalerier er kanskje den mest spektakulære formen for bergkunst vi har, og beliggenheten gjør dem ekstra spennende. Det er til nå funnet 10 forekomster av hulemalerier i Norge.

Helle- og hulemalerier er langt mindre vanlig enn helleristninger. De dateres fra ca. 2000 til 1500 f.Kr. Foto: Riksantikvaren.

Funnene ligger i Nordland og Nord-Trøndelag. Figurene er malt på hulevegger, enten med fingrene eller med en eller annen form for pensel. Pigmentet er rødt jernoksid. Kanskje har det også vært brukt et bindemiddel i form av fett eller andre organiske stoffer.

Utsatt for fukt

Selv om hulene til en viss grad beskytter maleriene, er det andre faktorer som gjør dem spesielt utsatt. Det fuktige miljøet inne i hulene gjør at pigmentet lett smitter av, og berøring fra besøkende kan gjøre stor skade. Kondens og infiltrasjonsvann kan forårsake saltutfelling – noe som både kan tilsløre figurene og presse dem ut fra huleveggen.

Motivene er som oftest menneske- og dyrefigurer, men det finnes også mer abstrakte figurer og geometriske mønstre. Det er vanskelig å datere disse bildene, men sannsynligvis ble de laget en gang i slutten av yngre steinalder / bronsealder - mellom 2000 og 1500 f. Kr.

Hulemalerier er prioritert i Sikring av bergkunst – Bergkunstprosjektet (1996-2005). Sikring innebærer dokumentasjon av billedmateriale og tilstand samt utarbeiding av plan for videre konservering og skjøtsel. Det drives også klimaovervåking for å kartlegge eventuelle endringer i klimaet på kort og lang sikt.

"Hindholmen" - hjem til Sunnmøre

"Hindholmen" er Norges største bevarte fiskefartøy, og er en fin representant for den omfattende havfiskeflåten på Sunnmøre. Fartøyet ble ferdigrestaurert og returnert til Sunnmøre. i 2004.

«Hindholmen» ble bygd i 1916 ved Kristiansand mek. verksted for Roald Havfiskeselskap på Vigra. Fartøyet skiftet eier flere ganger i mellomkrigstiden, men fartøyet har hele tiden hatt tilhold på Sunnmøre. I 1941 overtok A/S Kvitøy på Vartdal, og samme år ble fartøyet rekvirert av tyskerne til vaktjeneste. Etter krigen var den i familien Aarseths eie til den ble overtatt av Hindholmens Venner på slutten av 1970-tallet. Foto: Riksantikvaren.

«Hindholmen» hadde opprinnelig dampmaskin (kullfyring) og var 109 fot. Rundt 1930 ble fartøyet forlenget til nåværende lengde. I 1954 ble dampmaskinen erstattet av en Wichmann 3AC, lasterommene ble isolert og det ble installert frysemaskineri om bord. Overbygget ble noe modernisert med bl.a. egen mannskapsmesse. Tidligere hadde mannskapet inntatt sine måltider forut i lugaren.

«Hindholmen» deltok på vintersildfisket fram til 1961. Ved Grønland drev den etter kveite, laks, torsk og sei - ved Færøyene, Shetland og Hebridene etter sei, pigghå og håkjerring. «Hindholmen» deltok også på sildefisket ved Island, og fartøyet har faktisk også vært med på prøvefiske etter størje utenfor Ghana.

På midten av 1990-tallet gav Sjøfartsdirektoratet pålegg om å skifte noen av stålplatene i skroget. «Hindholmen» gikk til Bredalsholmen dokk og fartøyvernsenter for å få gjort dette. Det viste seg imidlertid snart at fartøyet var i meget dårlig forfatning, og at det ikke vil bli aktuelt med returseilas før nærmere en tredel av skroget var fornyet/utbedret. Etter at stålarbeidene var ferdig gikk skipet til Norheimsund hvor Hardanger fartøyvernsenter stod for de nødvendige trearbeidene.

Høsten 2004 var «Hindholmen» omsider klar for å returnere til Sunnmøre. Totalt har dette kostet ca. 14 millioner kroner.

Restaurering av Shish Mahal

Norske og pakistanske vernemyndigheter samarbeider om å sikre himlingen i den unike speilmosaikkensalen i palasset Shish Mahal. Shish Mahal er en del av Lahore fort i Pakistan, som kom på UNESCOs Verdensarvliste i 2000.

Restaureringsarbeidet i Lahore skjer under overoppsyn fra UNESCO. Norge har, gjennom ambassaden i Islamabad, hittil finansiert størstedelen av restaureringen av Shish Mahal, samt utarbeidelsen av Masterplanen. Foto: Sajjad Butt.

Shish Mahal er en bygning i Lahore Fort (eller Shahi Quila, som er navnet på urdu) i Lahore. Fortet er en befestet residens i den nordvestre delen av "The walled city", som er den eldste delen av Lahore. Fortet ble bygget av moghulkeiseren Akbar i 1560-årene. Han ønsket å gjøre Lahore til hovedstad, noe den ble i 1584-1598.

Keiser Jehangir, som også bygget tilsvarende fort i Dehli og Agra, endret fortet til dagens form i 1618. De enkelte keiserne bygget sine egne boliger innen fortet, slik at fortets bygninger i dag er gruppert rundt en rekke gårdsplasser. Etter Moghul-keiserne kom fortet i forfall under sikhene og senere britene som brukte fortet som militærbase.

Speilsalen fra 1631 restaureres

Shish Mahal (speilsalen) er bygget av keiser Shah Jehan i 1631 som den nordlige del av keiserinnens område. Det består bl.a. av en stor hall åpen mot syd hvor vegger og tak er dekket av tusenvis av små konvekse speil i intrikate mønstre.

Speilmosaikken er satt i en gipsmørtel pusset på lekter, som spenner mellom trebjelkene i taket. Gjennom årene har både takbjelkene og lektene blitt alvorlig svekket av vanninntrengning og termittangrep. I 1927 foretok engelskmennene en stor reparasjon hvor de gamle moghul-takbjelkene ble hengt opp i et nytt bjelkelag. I tillegg prøvde man å henge opp pussene i dette nye bjelkelaget ved forskjellige patenter.

Det er foretatt flere reparasjoner gjennom årene. I 1990-årene var det klart at hele taket sto i fare for å rase ned og UNESCO ble koblet inn. Det ble innkalt eksperter og holdt møter for å finne løsninger uten at dette ga ønsket resultat. Området ble sperret av for publikum og himlingen støttet opp.

I mars 2003 innkalte UNESCO til et internasjonalt ekspertmøte hvor man dels diskuterte hvorledes restaureringen av Shish Mahal skulle gjennomføres, dels startet arbeidet med å lage en Masterplan for restaurering av hele fortet. Norge deltok ved Jan Petter Brennsund fra Norsk Folkemuseum. Det ble klart at over himlingen var det store mengder sand og grus og rester etter termittangrep. Som et første tiltak ble det besluttet å ta disse masser vekk for å se hvorledes beskaffenheten av himlingen var. Brennsund sammen med Lyder Marstrander fra RA besøkte fortet i mai 2003 og instruerte hvorledes dette arbeidet skulle utføres. I august samme år ble det avholdt et nytt ekspertmøte hvor man særlig diskuterte forskjellige løsninger for å henge himlingen opp på nytt.

I februar 2004 valgte man endelig metode for å henge opp himlingen mellom de gamle takbjelkene. Jan Petter Brennsund fra Folkemuseet og Harald Ibenholt fra Riksantikvaren deltok i restaureringsarbeidene i februar og april 2004.

Fra februar og frem til i dag har arbeidet med nyopphengingen pågått. Gammel sement er fjernet helt ned til original gipshimling. Etter planen skal arbeidet bli ferdig ved årsskiftet 2004. Det gjenstår en ferdigbefaring fra RAs side.

Arbeidet skjer under overoppsyn fra UNESCO. Norge har, gjennom ambassaden i Islamabad, hittil finansiert størstedelen av restaureringen av Shish Mahal, samt utarbeidelsen av Masterplanen. Hittil har Norge stilt ca NOK 7 mill til disposisjon. Basert på masterplanen vil UNESCO prøve å skaffe internasjonal finansiering til restaurering av fortets øvrige bygninger.

Fangsthytte skal reddes

Riksantikvaren bevilget i år økonomisk støtte til Ishavsforeningen Jan Mayen (IFJM) for å redde en fangsthytte fra totalt forfall.

Hytta så ut til å synge på aller siste verset da IFJM engasjerte de to dyktige snekkerne Yngvar Wennevold og Torgeir Haraldstad, som begge har gjennomgått kurs i antikvarisk bygningsvern. I løpet av noen dager fikk de fullstendig restaurert hytta slik at den kan stå trygt i mange år til. Det er svært hyggelig for Riksantikvaren å kunne spille på lag med en forening som IFJM, som består av nåværende og tidligere ansatte ved stasjonene på Jan Mayen, som har en levende interesse for øya og dens historie og kulturminner. Foto: Susan Barr.

Hytta "Olsbu" er den eneste av de fire gjenstående fangsthyttene på Jan Mayen som er bygget i lafteteknikk. Den ble satt opp i 1933 av en fangstmann og kokken ved den meteorologiske stasjonen på øya. Kokken het Olsen, derav navnet.

Felles for hyttene er at de er små og var ikke beregnet til fast bolig gjennom vinteren, men som kortere tids ly mens fangstmannen var ute og røktet terrenget. Olsbu måler innvendig 2,3 m x 1,8 m med høyde fra 1,6 – 1,3 m (skråtak). Den ligger i bukten med det betegnende navnet Tømmerbukta, og er fremdeles omgitt av store mengder drivtømmer. Det var derfor nok av passende materialer for å skjøte på der det manglet noe.

Jan Mayen ligger isolert ute i Norskhavet midt mellom Island, Grønland og Svalbard. Tidligere fantes det en bestand av polarrev som ga et skjørt grunnlag for overvintringsfangst av lignende type som den som ble drevet på Svalbard og nordøst-Grønland. Som på Svalbard, kunne fangstmennene enten ta med seg noen planker og papp og snekre en liten hytte til seg, eller de kunne finne drivtømmer og drivved i fjæra og lage boligen av ymse trematerialer. Trær og busker finnes ikke på Jan Mayen, men havstrømmene fører rikelige mengder ved dit hovedsakelig fra de store flodene i Sibir og over Polhavet til øya.

Gammelt hus - nye behov

Restaureringsarbeidene i Kongsgård skole i Stavanger har avdekket nye funn i de middelalderske kjellerne i bygningen som opprinnelig stammer fra Stavanger bispegård. Restaureringen har også gjort det mulig å delvis gjenskape bygningens barokke stil fra 1700 tallet og tidlig skolehistorie fra 1800-tallet.

Kongsgård skole holder til i bygget som er reist på kjellerne til den gamle bispegården i Stavanger. Den middelalderke bispegården lå vegg i vegg med domkirken. Sammen med plasseringen i hjertet av middelalderbyen gir det en unik historisk kontinuitet.

Barokkanlegget er sterkt ombygget i interiøret og delvis også i fasadeuttrykket. Spesielt har det skjedd mye siden skolen overtok bygningene i 1825. Siden år 2000 har det igjen vært gjort større arbeider på Kongsgård for å tilpasse skolen til nye behov.

Arkeologiske utgravinger

I forbindelse med ombyggingen er det gjennomført arkeologiske utgravinger og bygningsarkeologiske undersøkelser som har gitt ny viten om både bispeanlegget og barokkbygningen.

Samtidig har store deler av anlegget blitt tilbakeført til faser forut for store moderniseringer på 1900-tallet. Andre steder er det lagt til nye elementer for at skolen skal fungere bedre.

De arkeologiske undersøkelsene har avdekket rester av helle- og kuppelstengulv i flere rom i middelalderkjellerne, mens det er gjort mer omfattende middelalderke funn i det sydligste kjellerrommet.

I barokketasjen er romstrukturen reetablert ut fra situasjonen på andre halvdel av 1800-tallet etter at skolen hadde satt sitt merke på bygningen. Relativt lite av både barokk- elementer og den tidlige skolehistorien var bevart i hele flater. Mange nyttige spor ble imidlertid avdekket. Disse sporene og eldre dokumentasjonstegninger har gjort det mulig å tilbakeføre flere rom på sikkert grunnlag. Tilbakeføringsnivå og tidsperiode er valgt rom for rom ut fra bevarte elementer og dokumentasjon.

Skolen var opptatt av å finne løsninger i sine tradisjonsrike lokaler fra 1759 for å slippe å flytte ut av sentrum. Dette var en målsetning Riksantikvaren delte. Samtidig har det vært en forutsetning å holde seg innenfor anleggets tålegrenser.

"Grosch-kirken" tilbakeført

"Grosch-kirken" på Gjerstad ble tilbakeført i 2004. Kirken ble vigslet i 1848 og tegnet av en av Norges ledende arkitekter, Chr. H. Grosch i 1842.

Kirken er en basilika, med løftet midtrom, som gir kirken en lyst og vakkert rom. Foto: Riksantikvaren.

Grosch eksperimenterte med enkelte elementer hentet fra tradisjonell europeisk steinkirkearkitektur. Det fremtredende er at han overfører den tradisjonelle steinarkitekturs formspråk til trearkitektur. Konstruksjoner peker i retning stavkirkene, men også fremover mot nygotikken, som etter hvert ble ledende i norsk arkitektur. Kirken er en basilika, med løftet midtrom, som gir kirken en lyst og vakkert rom.

Rundt 1940 ble det gjort endringer i interiøret, og hovedsaklig bestod dette av at overflatene ble dekket av plater og marmorert, og det ble malt skymalerier i den tønneformede himlingen, som er karaktertrekk som hører til 1700 – tallets kirkerom.

Lokalt prosjekt

Arbeidet er gjort som et lokalt prosjekt, men med sentral faglig ekspertise. Vegger og benker er ådret, det er benyttet oljemaling i kirken, vinduene er tilbakeført og tømmerhvelvet er fjernet.

Moderne installasjoner er skjult, og rommet har blitt lyst og vakkert, men også sakralt. Tilbakeføringen tydeliggjør et viktig monument i norsk arkitekturhistorie.

Stavkirkeprogrammet

I forbindelse med Riksantikvarens stavkirkeprogram er Stavkirkene i Numedal i Buskerud satt i stand i 2004. Videre er arbeidet i Rødven og Hegge stavkirke i Møre og Romsdal påbegynt.

Målsettingen med Riksantikvarens stavkirkeprogram er å sette i stand alle stavkirkene i Norge inklusive dekor og kunst innvendig, samt å supplere dokumentasjonen av dem. Programmet startet i 2001 og pågår frem til 2011.

Det er utarbeidet informasjonsark om hver av de ferdigstilte kirkene, samt en informasjonsfilm om arbeidet.

I løpet av 2004 har Riksantikvaren gitt ut følgende publikasjoner og trykksaker:

- [Informasjonsfoldere](#): om fire av våre verdensarvsteder
- [Ett nummer av Årringer](#): Målgruppen er eiere av fredete bygg og anlegg, og dette nummeret er spesielt viet til brannvern
- [La stå 2 nummer](#): Målgruppen er forvaltningen, og fokuserer på landskap og kystkultur
- [Informasjonsfolder](#) og faktaark om stavkirker
- CD'er om stavkirkeprogrammet
- Kompendium – jus og kulturminner

[Innholdsversikt »](#)

Publisert 06. mars 2005 © Riksantikvaren

Direktoratet for kulturminnevern, Dronningensgate 13,
Pb. 8196 Dep., 0034 Oslo.
Tlf 22 94 04 00, Faks 22 94 04 04,
E-post: postmottak@ra.no. Utviklet av Idium